

**ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ МИХАЙЛА ГУМЕНЮКА:
РЕАЛІЗОВАНІ ТА ЗАДУМАНІ (на архівних матеріалах
відділу рукописів Львівської національної наукової
бібліотеки України імені В. Стефаника)**

Людмила Ільницька

*завідувач сектору редагування науково-бібліографічної літератури
відділу наукового редагування та видавничої справи
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

На архівних матеріалах відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника проаналізовано видавничі проекти М. Гуменюка — як реалізовані (показчик «Письменники радянського Львова» (вип. 1) та ін., монографія «Українські бібліографи XIX — початку XX століття : нариси про життя і діяльність»), так і задумані (другий випуск показника «Письменники радянського Львова», хрестоматія з історії української бібліографії та ін.). На основі листування М. Гуменюка з видавцями висвітлено маловідомі факти про підготовку до друку монографії та деяких статей М. Гуменюка.

Ключові слова: *М. Гуменюк, особистий архів, рукопис, видавничий проект, бібліографічний показник.*

The publishing projects of M. Humenuk are collected and analyzed on the basis of the archive materials and manuscripts department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv — as applied (index of «Writers of the Soviet Lviv» (issue 1) etc.; «Ukrainian bibliographers of XIX — XX century : biographies and literary work»; as well as the additional (second issue of the index edition «Writers of the Soviet Lviv», manual of Ukrainian bibliographies etc. The printing release highlights of the M. Humenuk articles monograph are based on his correspondence.

Keywords: *M. Humenuk, personal archives, manuscript, publishing project bibliography.*

На архивных материалах отдела рукописей ЛННБ Украины им. В. Стефаника проанализированы издательские проекты М. Гуменюка — как реализованные (указатель «Письменники радянського Львова» (вип. 1) и др., монографія «Українські бібліографи XIX — початку XX століття : нариси про життя і діяльність»), так и задуманные (второй выпуск указателя «Письменники радянського Львова», хрестоматія по истории украинской

библиографши и др.). На основании переписки М. Гуменюка с издателями освещено малоизвестные факты о подготовке к печати монографии и некоторых статей М. Гуменюка.

Ключевые слова: *М. Гуменюк, личный архив, рукопись, издательский проект, библиографический указатель.*

Михайло Прокопович Гуменюк (1918–1988) належить до того покоління бібліографів академічної бібліотеки у Львові, яке брало участь у її становленні в післявоєнний період. Серед них також були Є. М. Лазеба, О. Д. Кізлик, С. П. Костюк, І. І. Шаповалов, Р. Я. Луцик та ін. Понад сорок років (1947–1988) М. Гуменюк працював у бібліотеці, з них 34 роки (1954–1988) — завідувачем відділу бібліографії. Він не лише відомий історик української бібліографії, а й літературознавець, книгознавець.

Науково-бібліографічна діяльність М. Гуменюка охарактеризована у працях М. А. Вальо [1; 2], Л. І. Ільницької [16], Н. Ф. Королевич [21], Н. І. Кошик [22], Н. А. Рибчинської [31]; огляд його особового архіву зробила співробітниця відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника М. М. Трегуб [35]. Бібліографічний і літературознавчий доробок М. Гуменюка відображений у покажчику «Михайло Прокопович Гуменюк» (Львів, 1980) [25], який із доповненнями був опублікований під назвою «Список праць М. П. Гуменюка та літератури про нього» у книзі «Біля джерел української радянської бібліографії», яку упорядкувала Л. І. Ільницька [4].

Персоналія М. П. Гуменюка у виданні Н. Ф. Королевич «Українські бібліографи ХХ століття» [21] є одним із найгрунтовніших досліджень про нього як історика української бібліографії ХІХ — початку ХХ ст. та бібліографа в галузі літератури. У додатку до персоналії подано «Хронологічний покажчик праць М. П. Гуменюка» та «Літературу про М. П. Гуменюка».

«Коло наукових інтересів бібліографа широке і різноманітне. Воно формувалося в період інтенсивного вивчення наукового потенціалу багатющих фондів ЛНБ. Саме в цей час посилюється увага до питань теорії, історії і практики бібліотечної справи і бібліографії та їх ролі в розвитку науки і культури. Це і визначило пріоритетні напрями наукових інтересів М. Гуменюка в цих галузях», — зазначила Н. Королевич [21, с. 264].

М. Гуменюк — автор і співавтор більш як 170-ти публікацій. На початку діяльності науковець досліджував художню літературу і літературознавство. У 50-х роках він уклав близько 20 персоналій (деякі у співавторстві) класиків української літератури (Я. Галана, П. Грабовського, П. Козланюка, І. Котляревського, Леся Мартовича, Марка Черемшини, І. Тобілевича, І. Франка, Л. Глібова, Марка Вовчка, Ю. Федьковича). Також М. Гуменюк як співавтор брав участь в укладанні перших трьох інформаційних щорічників «Соціалістична Львівщина» (за 1951–1952, 1953, 1954) та «Радянські Карпати» (1978). Бібліограф опублікував низку оглядів, в яких охарактеризував роль бібліографічної інформації на сторінках журналів «Народ», «Жите і слово», «Друг», «Вікна» та ін. Велике наукове зацікавлення викликала стаття М. Гуменюка, присвячена аналізу журналу «Бібліологічні вісті» (1923–1930) [5].

Слід відзначити, що М. Гуменюк був редактором близько 40 покажчиків, які ЛНБ видала впродовж 1950–1970-х рр., а також членом редколегії всіх тематичних збірників статей за 1972–1980 рр. До нього часто зверталися науковці з проханням допомогти у питаннях бібліографії до тієї чи іншої теми. В архіві М. Гуменюка зберігається лист директора Книжкової палати УРСР В. Скачкова від 2 квітня 1969 р. такого змісту: «Редакція бюлетеня «Нові книги УРСР» просить Вас підготувати статтю-консультацію на тему: «Як підготувати і провести бібліографічний огляд» (наприклад, творів О. Гончара і праць про нього). Розмір — 6 сторінок. Матеріал чекаємо найближчим часом» [34, арк. 6]. Такі консультації бібліограф надавав і керівництву академічної бібліотеки у Львові. Так, 1966 року М. Гуменюк на прохання тодішнього директора бібліотеки А. З. Одухи написав довідку про стан бібліографії в Україні. Зокрема, він зазначив, що порівняно з тим, що зроблено в бібліографії, бібліотекознавстві, книгознавстві, дослідженні теорії й історії бібліографії в Російській Федерації, УРСР є більшою мірою «споживач, а не творець значних наукових цінностей» [7, арк. 1]. «Вважаючи стан розробки історії української бібліографії недостатнім, М. Гуменюк старався своїми науковими дослідженнями заповнити цю прогалину» [22, с. 58].

Висвітлення історії національної бібліографії вимагало вивчення фактичного матеріалу і дослідження бібліографічної діяльності

відомих її представників. М. Гуменюк писав: «Ми надто мало знаємо про тих українських бібліографів, які в надзвичайно важких умовах соціального і національного гноблення виконували роль своєрідних Несторів, працями яких творився літопис української культури і літератури» [11, с. 197].

Упродовж 1950–1960-х рр. М. Гуменюк у збірнику «Советская библиография» опублікував статті про І. Левицького (1955), І. Франка (1956), М. Комарова (1957), О. Лазаревського (1960), Б. Грінченка (1965).

З його листа від 4 березня 1955 р. до редакції «Советской библиографии» дізнаємося, що редколегія радилася з бібліографом щодо плану на 1955 р., оскільки він зазначив, що «ориентировочный тематический план сборника «Советская библиография» на 1955 г. составлен хорошо. Мне только кажется, что надо было бы больше уделить внимания истории библиографии и библиотечного дела в союзных республиках и, в частности УССР. В связи с этим я прошу запланировать на 1955 г. мою статью об украинском библиографе И. Е. Левицком (1850–1913)» [8, арк. 1].

Стаття про І. Левицького була опублікована в тому ж році. У 1960 р. М. Гуменюк подавав до редакції статтю про Б. Грінченка, проте надрукована вона була лише у 1965 р. Чому так сталося, можна дізнатися з листування автора з редакцією, яке збереглося в особовому архіві М. П. Гуменюка. У березні 1961 р. редактор «Советской библиографии» І. Кириєнко повідомив М. Гуменюка, що надрукувати статтю про Б. Грінченка нема можливості, оскільки збірник має «совершенно неотложные задачи публикации материалов по насущным проблемам...» [20, арк. 1], і про термін її публікації нічого написати не можуть. У листі від 29 жовтня 1962 р. той же І. Кириєнко повідомив М. Гуменюка, що стаття про Б. Грінченка буде опублікована в одному з номерів за 1963 р. [23, арк. 6]. 19 липня 1963 р. старший редактор збірника «Советская библиография» І. Кириєнко поінформував М. Гуменюка, що його стаття про Б. Грінченка «откладывалась из номера в номер потому, что очень много более актуальных материалов ждали своей публикации и мы не могли их откладывать... Ваша статья может быть помещена только в шестом номере» [20, арк. 2].

У відповіді М. Гуменюкові на його лист до редколегії «Советской библиографии», в якому він пише, що редакція хоче «замаринувати»

його статтю про Б. Грінченка, і про те, що редакція недоброзичливо ставиться до нього, редколегія збірника (лист без дати, ймовірно, 1965 р.) визнає, що стаття про Б. Грінченка має давню історію, оскільки «с самого начала, т. е. еще в 1960 году, статья о Б. Д. Гринченко нас крайне смущала, так как во всех источниках, которые были просмотрены нами, он был охарактеризован как писатель буржуазно-националистического толка» [23, арк. 10]. Редакція кілька разів давала статтю М. Гуменюка на рецензію, оскільки «Определить, с каких позиций подходил писатель и к собиранию литературы, и к своеобразной пропаганде ее с помощью своих библиографических трудов, каков был характер его просветительской и издательской деятельности, — было трудно. А известная осторожность в нашем деле, как Вы, я думаю, понимаете, необходима» [23, арк. 10-11]. Ось тому-то стаття М. Гуменюка про Б. Грінченка і лежала п'ять років у портфелі редколегії «Советской библиографии».

На основі рукописних фондів України, Москви й Ленінграда М. Гуменюк опублікував низку статей про українських діячів науки, культури і літератури, що займалися бібліографічною діяльністю, на сторінках газети «Літературна Україна», журналів «Архіви України», «Жовтень», «Вітчизна», «Радянське літературознавство». Впродовж 1965–1969 рр. М. Гуменюк у журналі «Соціалістична культура» вів спеціальну рубрику «Біля джерел української бібліографії», в якій опублікував вісім нарисів про життя і діяльність визначних українських бібліографів Олександра Лазаревського, Григорія Данилевського, Михайла Максимовича, Михайла Комарова, Петра Єфименка, Івана Левицького, Івана Павловського, Христю Алчевську.

Тісно співпрацював М. Гуменюк з редакцією науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України». Так, в архіві М. Гуменюка зберігається його листування з редколегією бюлетеня, з якого дізнаємося, які статті він подавав до друку і які зауваження йому робила редколегія.

В радянські часи, коли значна кількість літератури була у спецфондах і про діяльність багатьох діячів не можна було навіть згадувати, М. Гуменюк опублікував цікаві статті про Дмитра Багалія, Костя Копержинського, Михайла Возняка, Юрія Меженка, Івана Бойка, Володимира Гущина.

Найбільш вагомим науковим доробком М. Гуменюка були його видавничі бібліографічні проекти, зокрема видання «Письменники радянського Львова : матеріали до бібліографії» (вип. 1) [28], випущене до декади української літератури та мистецтва у Москві 1960 р. Видання було розраховане на два випуски. У ньому подано біографічні та бібліографічні матеріали про 39 львівських письменників та їхній творчий доробок, зокрема Р. Братуня, Ірини Вільде, В. Гжицького, П. Карманського, Д. Павличка, С. Тудора та ін., які на 1 січня 1960 р. були членами Спілки письменників України. Н. Рибчинська у дослідженні історії відділу бібліографії академічної бібліотеки зазначила, що «до когорти радянських письменників укладач зарахував Юрія Шкрумеляка, Михайла Рудницького, Михайла Яцкова, проте з огляду на цензуру їх творчість була відображена з помітними лакунами» [31, с. 173]. До персоналій подано портрети письменників. Слід відзначити сумлінність укладачів покажчика (його укладено за участю Є. Лазеби), їх прагнення бути максимально точними в подачі відомостей про письменників. Кожна стаття є результатом ретельних пошуків, перегляду десятків комплектів періодики. Матеріал подано зручно для читача, адже персоналії розміщено за алфавітом прізвищ письменників, бібліографію в межах кожної персоналії — за хронологією. Бібліографічні відомості про особу поділені на два розділи: твори автора та література про його творчість. У межах першого розділу виділено окремі видання, публікації, рецензії, переклади різними мовами та ін. Наприклад, матеріали про Р. Братуня у виданні мають чи не найбільший обсяг (11 с.) У бібліографії письменника рубрику «Твори» поділено на такі підрубрики: окремі видання, публікації (вірші; оповідання; статті, рецензії; памфлети, фейлетони), переклади творів Р. Братуня (російською, білоруською, польською мовами), переклади, виконані письменником (з російської та інших (корейської, білоруської, грузинської) мов). Відомості про переклади творів львівських письменників іноземними мовами підкреслюють багатогранність зв'язків української і зарубіжної літератури. Довідковий апарат видання становлять два покажчики: алфавітний покажчик авторів і перекладачів та алфавітний покажчик періодичних видань, використаних у бібліографії. Книга була надрукована накладом 3 500 примірників.

Видання отримало кілька рецензій. В огляді «Нові бібліографічні праці» Х. Надель назвав видання «Письменники радянського Львова» серед таких, що «відзначаються повнотою, любов'ю бібліографів до письменників, яким присвячують роботи. Кожна з цих праць заслуговує на позитивну оцінку» [27, с. 212]. Схвальну рецензію на книгу написав Ю. Медведєв, однак зазначив, що у покажчику «бракує вступної статті про творчість львівських письменників» [24, с. 23]. Науковий працівник тодішнього Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (тепер — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) М. Родько [32], давши загалом схвальну оцінку книжці, вказав на деякі недоліки, зазначивши, що не дотримано «єдиного принципу у доборі матеріалів до різних розділів» і автори допустили ряд пропусків. Було зауваження і до біографічних довідок — «в одних випадках виклад фактів біографії письменника доведено аж до останнього часу, в інших — обірвано». Великою прогалиною у покажчику М. Родько вважав відсутність повних реєстрів творів В. Беляєва, О. Гаврилюка, Я. Галана, П. Козланюка, С. Тудора, М. Яцківа, а також те, що посилання зроблено на персональні покажчики, які, на жаль, були видані невеликими накладками і тому недоступні широкому загалові. Рецензент вказав, що у виданні відсутні розділи про відомих молодих львівських письменників В. Колодія, Д. Молякевича, Ю. Малявського, а також представників старшого й молодшого покоління письменників, що живуть за межами Львова (М. Підгірянку, Д. Макогон, І. Михайлюка, Р. Іваничука). Зазначимо, що М. Родько помилився, бо письменниця Ірина Вільде (Д. Макогон) у покажчику представлена (с. 44-56).

Мабуть, М. Гуменюк врахував зауваження рецензентів, оскільки, готуючи другий випуск матеріалів до біобібліографії, розіслав письменникам анкету (її публікуємо повністю у додатку до статті). Письменники відгукнулися на його пропозицію. В архіві М. Гуменюка, а частково — у відділі бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника зберігаються надіслані автобіографії львівських письменників Є. Божик, В. Вихруща, Я. Галана, В. Гжицького, Л. Горбенко, П. Гузюка, М. Гурладі, І. Гущака, О. Дея, Б. Загоруйка, Р. Іваничука, Г. Книша, К. Копержинського, О. Корнієнка, І. Куртяка, О. Куша, О. Лізена, В. Лучука, Жінет Максимович, К. Малицької, М. Матвійчука, М. Пархоменка, К. Пелехатого, В. Романюка, Я. Стедика,

М. Ходаківського, дані про яких мали увійти до другого випуску, але цей видавничий задум автор не здійснив.

Найважливішим видавничим проектом М. Гуменюка була книга з історії української дожовтневої бібліографії «Українські бібліографи XIX — початку XX століття : нариси про життя та діяльність» [14], яка «після кількарічних поневірянь по різних видавництвах... побачила світ лише завдяки підтримці академіка Максима Рильського, до якого він [М. Гуменюк] звернувся за порадою Ю. Меженка» [1, с. 189]. Ця перша монографія в Україні з історії бібліографії містить 15 нарисів про видатних українських діячів науки і культури, які не були професійними бібліографами: М. О. Максимовича, О. М. Лазаревського, П. С. Єфименка, Я. Ф. Головацького, Г. П. Данилевського, М. Ф. Комарова, М. І. Петрова, І. О. Левицького, Х. Д. Алчевської, І. Я. Франка, М. І. Павлика, Василя Лукича (псевдонім Володимира Левицького), І. Ф. Павловського, В. М. Доманицького, Б. Д. Грінченка. Хронологічно автор охопив період від зародження української бібліографії до початку XX ст. М. Гуменюк об'єктивно охарактеризував не лише бібліографічну діяльність кожного з 15 українських діячів, а й їх світогляд, громадську позицію, роль у започаткуванні бібліографічної роботи в Україні і внесок у розвиток української культури XIX — початку XX ст.

Н. Королевич зазначила, що «М. Гуменюк, аналізуючи діяльність окремих бібліографів, звертає увагу читача на факти, як передові українські письменники XIX — початку XX ст. не тільки писали книжки, а ще й поширювали їх у народі, пропагували засобами бібліографії, боролися за українське слово, відстоювали його в нелегкій боротьбі з російським самодержавством» [21, с. 268]. У книзі «подаються відомості з історії створення окремих праць, характеристика ґрунтовних бібліографічних робіт кожного вченого, розглядаються інші форми бібліографічної продукції: огляди літератури, книжкові рецензії, замітки тощо. Наведено багато цікавих цитат із листів та інших документів» [22, с. 59]. Незважаючи на те, що дослідник змушений був подати тільки той матеріал, що був дозволений радянською цензурою, ми отримали «велику кількість додаткової, супутної інформації про відомчі й особисті архіви і бібліотеки, про книгодрукування і книготорговельну справу, про навчальні та наукові заклади, бібліографічні товариства і видавництва на Україні XIX ст.» [2, с. 127].

У «Вступі» М. Гуменюк зробив короткий огляд літератури з історії української бібліографії, характерною особливістю якої вважав те, що «нею займалося чимало видатних письменників, учених, свідомих свого патріотичного обов'язку перед народом, його культурою. Досить згадати О. Лазаревського, якому належить перша спроба поточного обліку української друкованої продукції, М. Комарова — справжнього новатора дожовтневої бібліографії, І. Левицького — укладача фундаментальної «Галицько-руської бібліографії», І. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка, В. Доманицького та інших» [14, с. 6]. Далі автор зазначив, що, готуючи цю книгу, він «мав скромну надію, що вона внесе дещо нове в розробку історії української бібліографії дожовтневого періоду, стане в певній мірі матеріалом для написання нової історії цієї бібліографії» [14, с. 8]. Слід зазначити, що книга виконала своє завдання. Після нарисів про бібліографів М. Гуменюк подав короткі висновки. Наукову вартість книги підвищують списки використаних джерел (друкованих і рукописних) та примітки, подані до кожної персоналії. «Сумлінно опрацювавши величезну кількість друкованих, рукописних джерел, М. Гуменюк увів у науковий обіг багато нового, невідомого дослідникам матеріалу» [21, с. 269].

Дані про бібліографів та списки їхніх праць М. Гуменюк шукав у різних джерелах. Наприклад, збираючи матеріал про М. Комарова, він у листах до його сина ставив запитання про життя і творчість батька. Ці листи з архіву М. П. Гуменюка опубліковані у посмертному виданні його праць «Біля джерел української радянської бібліографії» [4, с. 128-133]. Також М. Гуменюк розіслав запити в різні архіви України. Так, на запит від 17 липня 1958 р. про наявність матеріалів про українських діячів культури, які його цікавили, в обласні державні архіви Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Чернігівської, Волинської, Чернівецької, Миколаївської, Тернопільської, Вінницької, Закарпатської, Станіславської (Івано-Франківської), Сталінської (Донецької), Хмельницької, Херсонської областей, Сумський державний архів, Державні архіви Ровенської і Кримської областей він отримав відповіді, що даних про цих осіб в архівах немає.

У відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника в особовому архіві М. Гуменюка зберігається його листування з директором

Книжкової палати УРСР В. Скачковим і редактором О. Стеч щодо підготовки рукопису видання «Українські бібліографи XIX — початку XX століття» до друку. З листування з редактором книги «Українські бібліографи...» Ольгою Стеч можна простежити, як відповідально ставився М. Гуменюк до зауважень редактора, до добору й подачі матеріалів. Автор дуже хотів, щоб у книзі був надрукований матеріал про І. Калиновича. З цього приводу він радився з «деякими літературознавцями в інституті літератури (напр. Ф. Погребенником) щодо того, куди треба відносити І. Калиновича: до радянської бібліографії, чи до бібліографії дожовтневої. Мені відповіли, що Калиновича з деякими застереженнями можна ставити в цю книгу, бо він бібліограф не радянський. Чому ми взяли Калиновича, можна сказати в передмові. Крім того, можна з нарису викинути ті місця, які б захотіли використати зарубіжні наші недруги. Повторюю, ми надто «перестраховуємо» себе, відкидаючи нарис про Калиновича. Адже в цьому нарисі — зовсім новий матеріал. Повторюю, наша книга — це збірник нарисів, а не повна історія бібліографії, а в збірнику нарисів автор може дати те, що в нього «на варстаті» [10, арк. 1-2]. Та, незважаючи на аргументи М. Гуменюка, нарис про Івана Калиновича до книги не увійшов.

Редактора О. Стеч М. Гуменюк переконував, що «підстав для хвилювання немає... Бо ж книжка все таки не халтура, робилась вона добросовісно» [10, арк. 5]. А голові Книжкової палати УРСР В. Скачкову М. Гуменюк писав, що «крім машинопису, який я Вам залишив, у мене є готові матеріали з української бібліографії дожовтневого періоду. Крім того, є нариси ще про чотирьох бібліографів. Таким чином, книга об'ємом в 17-18 арк. міститиме нариси про 15 бібліографів, плюс матеріали до хрестоматії: думаю, що це буде суттєвий вклад в розробку історії української бібліографії. Щоб у Вас не було сумніву щодо того, потрібна чи не потрібна така книга, скажу Вам таке: дещо про українських бібліографів я надрукував у Москві, Києві, Львові. Після появи моїх статей в «Сов. библиографии» проф. Б. С. Боднарський (Москва) в листі до мене похвалив їх, а проф. М. А. Бріскман (Ленінград) на одній з нарад в Києві назвав мої статті з історії української бібліографії «ценними». Одержав я схвальні відгуки на мої статті від доц. Ю. Ступака (Сумський педінститут), від одного з найстаріших

наших бібліографів М. Ясинського. Моя стаття про бібліографічну діяльність М. Павлика, надрукована в журналі «Жовтень», при обговоренні роботи цього журналу ... була визнана однією з кращих. Я вже не кажу про те, що машинопис першого варіанту моєї книги читав покійний М. Рильський, а також наші бібліографи-ветерани Ю. О. Меженко і Ф. П. Максименко, які ... й визнали написане мною цікавим і потрібним» [10, арк. 2-4].

На цей лист М. Гуменюка В. Скачков відповів: «Рукопис прочитав. Пишу відверто: хороший матеріал. Буду всіма силами відстоювати в Комітеті. Ми вже включили роботу в План редакційної підготовки на 1968 рік. Будемо вживати всіх заходів, щоб вона попала і в План випуску на цей же рік. Видання такої книги — це суттєвий вклад в розробку історії української бібліографії. І мені не зрозуміло, про які мої сумніви може бути тут розмова: потрібна чи ні така книга? Потрібна, конче необхідна! І ваше «розхвастався» тут ні до чого. Ви зробили велику справу. Кінчайте і надсилайте рукопис»* [34, арк. 3].

Слід відзначити, що книга М. Гуменюка про українських бібліографів викликала велике зацікавлення вчених, які відзначали передусім її джерелознавче значення. Про це йдеться у рецензіях Н. Королевич, Л. Сеника, М. Гнатюка, Я. Ісаєвича, М. Нечиталука, Р. Кирчіва, Ф. Стебля, Ф. Сарани та ін.

Високу оцінку книзі М. Гуменюка «Українські бібліографи...» дав завідувач відділу української літератури тодішнього Інституту суспільних наук АН УРСР, кандидат філологічних наук С. В. Щурат, назвавши видання як «цікаве, написане зі знанням справи дослідження», зокрема відзначив, що «умови для її [культури] розвитку, зокрема для розвитку бібліографії, були дуже несприятливі, тому-то нерідко праці бібліографів, як пише автор, мали аматорський характер. У зв'язку з цим М. П. Гуменюк оцінює діяльність українських бібліографів не з погляду того, чого вони не змогли зробити, а з того, що їхня в багатьох випадках подвижницька праця була міцним підмурком національної культури тієї доби». Вчений зазначив, що: «автор веде розмову про минуле, але відчувається його кровна зацікавленість сучасним станом української бібліографії». Далі С. Щурат висловив думку про те, що добре було б, «щоб до

* Підкреслено у листі. — Л. І.

книжки були включені нариси про всіх українських бібліографів зазначеного в назві книжки періоду, принаймні про тих, що справді залишили якийсь слід у бібліографії, скажімо, Модест Гриневецький, Денис Зубрицький, Іван Калинович та інші. Власне, історія бібліографії (якраз початок її зробив своєю книжкою М. П. Гуменюк) мусить бути повна» і сподівання, що «праця М. П. Гуменюка привертатиме увагу науковців, зокрема літературознавців, оскільки в ній власне літературознавчого матеріалу найбільше: це історія укладання і видання бібліографічних покажчиків, присвячених українській літературі, історія становлення і розвитку дожовтневої української бібліографії, зв'язаної з діяльністю значною мірою письменників, діячів культури» [18].

Любомир Сенік у відгуці на видання М. Гуменюка відзначив, що «книжка перевершила... сподівання автора. Перед нами ґрунтовне, написане, з глибоким знанням справи дослідження, яке вперше на Україні досить широко ставить проблему історії української бібліографії на науковий ґрунт. Цьому сприяє, між іншим, максимальне використання архівних і маловідомих фактів з історії бібліографії, історично-культурних взаємин українських і російських діячів, історії української культури взагалі». Любомир Сенік вважав особливо важливими «ті місця книги, в яких іде мова, наприклад, про створення книжкової бібліографії, про принципи, які повинні лягти в основу національної бібліографії взагалі» [33, арк. 2].

В архіві М. Гуменюка зберігається рецензія на рукопис доцента Харківського державного інституту культури, кандидата філологічних наук М. Каганова, в якій зазначено, що «крім виданих у дуже обмеженій кількості лекцій з історії української бібліографії І. І. Корнейчика (Харків, 1961) нема жодної підсумовуючої роботи, яка б висвітлювала шляхи розвитку української бібліографії. Між тим, пізнання цих шляхів, яких інакше, як тернистими, не визначити, справа вельми важлива. Вона може стати на користь всім, хто зацікавлений у вивченні минулого української культури, а особливо фахівцям книжкової справи у всіх її галузях — бібліотеко- і книгознавцям, історикам науки, літературознавцям, історикам журналістики тощо. Зрозуміла річ, у першу чергу майбутніми читачами таких історичних оглядів повинні стати українські бібліографи — де і над чим би вони не працювали.

Значною мірою праця М. П. Гуменюка відповідає таким вимогам. Обраний ним спосіб викладу — показати розвиток української бібліографії через аналіз життєвого і творчого шляху найбільш видатних її представників — слід визнати вдалим» [19, арк. 1].

У рецензії «Корисне дослідження» М. Гнатюк зазначив, що «в книзі представлені бібліографи всіх тоді роз'єднаних українських земель» [3].

Ще один рецензент В. Хома наголосив, що «це по суті перша оригінальна науково-дослідницька праця, яка в доступній і сконденсованій формі розповідає про основних бібліографів на Україні» [37].

Проте були й заідеологізовані оцінки. Так, у критичному відгуку на верстку книги М. Гуменюка «Українські бібліографи...» професор Харківського державного університету ім. О. М. Горького І. К. Рибалко зазначив, що автор не розглянув українську бібліографію в широкому розумінні і що «при викладі конкретного матеріалу не завжди читач може зрозуміти (!) оцінку автора класових позицій того чи іншого бібліографа, а іноді ця оцінка і не зовсім правильна. ...Авторові слід було б уважно переглянути текст і уточнити свої оцінки класових позицій бібліографів і відповідно, з свого погляду поглянути ще раз на бібліографічну їх діяльність» [30, арк. 2].

Монографію М. Гуменюка «Українські бібліографи XIX — початку XX століття» використовують як підручник для студентів бібліотечних інститутів. Наклад 1 650 примірників був явно малим. Книжка мала великий попит. Свідченням цього є прохання до М. Гуменюка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка надіслати один примірник цього видання [36].

У 1991 р. ЛНБ ім. В. Стефаніка у видавництві «Наукова думка» видала збірник праць М. П. Гуменюка під назвою «Біля джерел української радянської бібліографії» [4]. У ньому зібрані статті М. Гуменюка, які були опубліковані у 60–80-х рр. у тематичних збірниках наукових праць академічних бібліотек і періодичних виданнях. Упорядник Л. І. Ільницька зазначила, що ці статті є логічним і хронологічним продовженням відомої праці М. П. Гуменюка «Українські бібліографи XIX — початку XX століття». В останні роки життя науковець планував доповнити книгу: дещо уточнити, включити свої нові дослідження з історії української бібліографії та нариси про відомих українських радянських бібліографів.

Останньою опублікованою роботою М. Гуменюка була стаття про Ю. Меженка, а про свого вчителя Ф. Максименка написання нарисів залишилося лише в планах [16, с. 3]. Книжка складається з чотирьох розділів: «Українські радянські бібліографи і книгознавці», «Питання історії української бібліографії і бібліотекознавства», «З історії української періодики», «З архіву М. П. Гуменюка». В останньому розділі вперше опубліковано архівні матеріали М. П. Гуменюка, його переклад афоризмів І. Федоровича та листи Б. Комарова до бібліографа. Цінним у книжці є «Список праць М. П. Гуменюка та літератури про нього». Закінчується видання післямовою про М. П. Гуменюка кандидата філологічних наук М. Л. Бутрина.

Як свідчить цитований раніше лист М. П. Гуменюка до директора Книжкової палати, бібліограф планував як доповнення до книги нарисів «Українські бібліографи...» видати матеріали до хрестоматії з історії української бібліографії, до якої увійшли б оригінальні праці українських бібліографів ХІХ — початку ХХ ст., про яких ідеться в нарисах. В особовому архіві М. Гуменюка зберігається велика папка (105 машинописних аркушів) готових матеріалів, які він не встиг подати у видавництво.

У рецензії на рукопис доцент Харківського державного інституту культури, кандидат філологічних наук М. Каганов зазначив, що «Всіляко схвалюючи думку авторову про додання до книги «матеріалів до хрестоматії з історії української бібліографії, я згадав би, що слід було в окремих випадках замінити відібрані уривки і обов'язково розмістити їх так, щоб був репрезентований кожен з тих, про кого йдеться на сторінках книги» [19, арк. 3].

Важливим акцентом у бібліографічній діяльності М. П. Гуменюка завжди було питання створення національної бібліографії. У 1967 р. він виступив з пропозицією відновити роботу з укладання репертуару української книги, яку розпочав Ю. Меженко у 1945–1949 рр. В статті «Підсумки необхідні: до проблеми створення повної бібліографії української книги» [12], М. Гуменюк «чи не вперше після припинення в УРСР в 1949 р. роботи над репертуаром української книги не тільки поставив питання про необхідність відновлення цієї роботи, але й виклав свій погляд на специфіку

української книги і видання української національної бібліографії» [1, с. 187]. Він запропонував директорові Книжкової палати УРСР В. Скачкову спільну роботу над бібліографією української книги 1798–1916 рр. У відділі бібліографії ЛНБ ім. В. Стефаника початок цієї роботи М. Гуменюк мав намір запланувати на 1967 р. Також він хотів підготувати проспект такої бібліографії, обговорити його всебічно, оскільки проспект повинен бути найбільш продуманим, доцільним, всеохоплюючим. У листі від 22 травня 1967 р. М. Гуменюк повідомив В. Скачкова, що «докладно познайомився з відповідною літературою, вивчив, як стоїть справа з ретроспективною бібліографією в союзних республіках (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Литва), склав проект положення про бібліографію української книги... Думаю, що таки будемо спільно працювати над бібліографією української книги. Найбільш доцільним буде, якщо Книжкова палата очолить цю справу (так, як це є в інших союзних республіках), залучить до роботи, крім Львівської ще деякі великі бібліотеки України [9, арк. 1-2].

У листі до М. Гуменюка В. Скачков зізнався, що «Був надто зворушений, коли довідався, що дирекція вашої бібліотеки схвально поставилася до спільної праці над бібліографією української книги від 1798–1916 р. Це дуже добре! Ми робимо надзвичайно великої ваги справу. І геть нічого не повинно стати у нас на перешкоді! Ми уже запланували початок роботи над бібліографією на 1967 рік. Готуйте проспект» [34, арк. 1].

Такий проект положення про бібліографію української книги від 1798 р. до 1916 р. М. Гуменюк склав у 1960-ті рр., не врахувавши чомусь протоколу наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798–1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21-22 грудня 1945 р. У протоколі (його копію було знайдено після смерті М. Гуменюка у робочому столі) [37, с. 5], який був опублікований аж у 1991 р. [26], викладені основні засади підготовки репертуару української книги, які розробив Ю. Меженко і який здійснював загальне керівництво темою (у Львові роботою керував Я. Дашкевич).

Опубліковані у протоколі виступи Ю. Меженка, Ф. Максименка, Я. Дашкевича та ін. членів наради з теоретичних і практичних питань

створення бібліографії нової української книги 1798–1914 рр. засвідчили, що методологічні і практичні питання створення національної бібліографії були, в основному, розв’язані ще у повоєнні роки, проте їх здійсненню перешкодили політичні обставини.

У Проекті положення про бібліографію української книги від 1798 р. до 1916 р. М. Гуменюк зазначив, що «завдання Бібліографії української книги за 1798–1916 рр. — облік видань, які відображають розвиток і здобутки національної культури українського народу від часу появи «Енеїди» І. Котляревського — першого твору нової української літератури, написаного народною мовою», що праця над бібліографією української книги буде мати колективний характер — її виконує ЛНБ ім. В. Стефаніка спільно з ЦНБ АН УРСР в Києві, а загальне керівництво роботою здійснює ЦНБ АН УРСР, а базою для створення бібліографії є фонди й каталоги наукових бібліотек республіки та інші великі союзні бібліотеки [13].

Однак базою для пізнішого створення репертуару української книги [29] стала робоча (обсягом 35 тисяч назв [15, с. VI]) картотека, яка зберігалася у відділі наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаніка як службова і її не порозтягували читачі (треба завдячувати цим М. П. Гуменюкові, який знав ціну картотеки і зберіг її повністю) [17, с. 5], а не фонди і каталоги наукових бібліотек республіки.

Також М. Гуменюк склав «Інструкцію для бібліографічного опису матеріалів у бібліографії української книги 1798–1916 рр.» [6]. Бібліографічний опис відповідав загальноприйнятим нормам ГОСТу. Інструкція обмежувала подачу відомостей (зокрема, не було зазначено редакторів).

Велику групу матеріалів в особовому архіві М. Гуменюка становить «Бібліографія праць діячів науки, культури і письменників України». Матеріал, згрупований за алфавітом, дуже різноплановий (матеріали до біографій, праці діячів, переклади), але не систематизований. Це 282 бібліографічні описи на картках. Можливо, М. Гуменюк планував їх згодом доопрацювати і видати.

Окремо в архіві М. Гуменюка зібрані матеріали про І. Кривецького: нотатки про бібліографічні праці, виписки з ЦДА-філії у Львові про життя і творчість І. Кривецького, реєстри праць І. Кривецького,

надруковані на початку ХХ ст. Планував опублікувати ці матеріали, а коли зібрав матеріал, то сказав, що «ще не час» (зі слів Л. І. Глиницької). Цей матеріал так і зберігається в рукописному вигляді.

В архіві М. П. Гуменюка зібрано також багато матеріалів про календарі релігійного і світського змісту. Подано визначення терміна «календар», описи календарів, виданих українською, польською і російською мовами. Бібліограф хотів написати статтю, але не міг дати ради з величезним обсягом матеріалу. Записи залишилися в рукописному вигляді.

Наукова діяльність М. П. Гуменюка має велике значення для розвитку української бібліографії, бібліографознавства, літературознавства. Свою ерудицію, працездатність, широке коло зацікавлень, вболівання за українську культуру загалом та бібліографію зокрема він втілює у дослідженнях, присвятивши їх бібліографічній діяльності відомих українських діячів, проблемі створення бібліографії української книги, вивченню історії української бібліографії. Незавершені видавничі проекти М. П. Гуменюка, зокрема «Хрестоматія», і сьогодні є цінним джерелом важливої інформації для дослідників і заслуговують на доопрацювання і видання.

Додаток

Шановний товаришу.....

Відділ бібліографії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР з 1981 р. розпочинає укладання бібліографічного покажчика «Письменники радянського Львова».

Для прискорення роботи над покажчиком, якомога повнішого відображення в ньому матеріалу, а також для доповнення й перевірки наявних в нас бібліографічних даних, просимо надіслати до відділу бібліографії бібліотеки (вул. Стефаника, 2) Вашу автобіографію (бажано автограф), висвітливши в ній такі моменти:

1. Прізвище, ім'я та по батькові.
2. Псевдоніми, в яких виданнях Ви користувалися ними?
3. Дата народження: населений пункт, район, область тощо (за сучасним адміністративним поділом).
4. Ваше соціальне походження: з робітників, селян, службовців.
5. Освіта: де, з якого часу, по якій вчилися, закінчили чи ні?
6. Трудова діяльність: ким, коли і де Ви працювали і працюєте?

7. Початок літературної роботи: назва першого Вашого друкованого твору, його жанр, де і коли він був надрукований? Коли почалася Ваша систематична літературна діяльність?
8. Де і коли вперше появилися відгуки на Вашу творчість, який вони мали характер і як вплинули на подальшу творчість?
9. Хто справив найбільший вплив на формування Вас як письменника? Крім того, просимо подати список Ваших творів за такою схемою:

1. Окремі видання мовою оригіналу (з точним зазначенням місця видання, видавництва, року, кількості сторінок; якщо є передмова, то вказати автора її і сторінки, на яких вона подана; якщо видання ілюстроване, вказати прізвище та ініціали художника).

Зразок: Плуг у борозні: Повісті про людей / Іл. : Г. Б. Левицька. — Львів: Каменяр, 1979. — 32 с., іл.

2. Публікації в журналах (подати назву журналу, рік, номер, сторінки), газетах (назву газети, рік, місяць, число), тематичних збірниках (назву збірника, місце видання, видавництво, сторінки).

Зразок:

Жовтнева соната: Новела. — Прикарпат. правда, 1957, 3 листоп.

3. Переклади творів іншими мовами (окремі видання і публікації з повним зазначенням вихідних даних). Обов'язково вказати (якщо є у виданні) прізвище та ініціали перекладача. Опис подавати мовою, якою здійснено переклад. Якщо ж це неможливо, то українською з зазначенням мови перекладу.

Зразок:

Яре зерно : Оповідання / Пер. А. Бабасв. — У кн.: Золото пшеничне. Баку: Язичи, 1979, с. 242-256. — Азерб. мовою.

4. Критичні відгуки (окремі статті, рецензії, згадки в книгах, статтях) про Ваші твори.

Зразок:

Салига Т. Білий птах Романа Федоріва / Рец. на кн.: Отчий світильник. Львів, 1976. — Молодь України, 1978, 28 лют.

Матеріали у списку просимо подавати за хронологією видання чи публікації. Список просимо зробити по можливості докладно і точно, звіряючи Ваші записи з книгою чи публікацією, яку описуєте.

Відділ бібліографії
Львівської наукової бібліотеки
ім. В. Стефаніка АН УРСР

1. *Вальо М.* Діяльність відділу наукової бібліографії 1963–2010 рр. / *Марія Вальо* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. праць. — Львів, 2010. — Вип. 2 (18). — С. 181-206.
2. *Вальо М. А.* На ниві української радянської бібліографії / *М. А. Вальо* // З історії книги та бібліографії : зб. наук. праць. — Київ : Наук. думка, 1990. — С. 126-129.
3. *Гнатюк М.* Корисне дослідження / *М. Гнатюк* // Культура і життя. — 1970. — 15 берез. (№ 22).
4. *Гуменюк М. П.* Біля джерел української радянської бібліографії / *М. П. Гуменюк* ; упорядкув. та підгот. текстів *Л. І. Гльницької* ; післямова *М. Л. Бутрина*. — Київ : Наук. думка, 1991. — 152 с.
5. *Гуменюк М. П.* Журнал «Бібліологічні вісті» (1923–1930) / *М. П. Гуменюк* // Книгознавство та бібліографія : зб. наук. праць. — Київ : Наук. думка, 1983. — С. 75-81.
6. *Гуменюк М. П.* Інструкція для бібліографічного опису матеріалів у бібліографії української книги 1798–1916 рр. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 345, п. 18. — 4 арк.
7. *Гуменюк М. П.* Лист до Одухи А. З. про стан бібліографії в Україні. Фрагмент чернетки // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 493, п. 27. — 8 арк.
8. *Гуменюк М. П.* Листи в редакцію і до головного редактора «Советской библиографии» в справі опублікування статей про Левицького І. та Грінченка Б. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 504, п. 28. — 2 арк.
9. *Гуменюк М. П.* Листи до Скачкова Василя Михайловича про спільну роботу ЛНБ ім. Стефаника з Книжковою палатою УРСР над бібліографією української книги від 1798 по 1916 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 499, п. 23. — 4 арк.
10. *Гуменюк М. П.* Листи до Стеч О. С. — редактора книги «Українські бібліографи XIX–XX століття» в справі розміщення матеріалів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 500, п. 27. — 5 арк.
11. *Гуменюк М. П.* Один з перших / *М. П. Гуменюк* // Вітчизна. — 1965. — № 7. — С. 197-200.
12. *Гуменюк М. П.* Підсумки необхідні: до проблеми створення повної бібліографії української книги / *М. П. Гуменюк* // Літературна Україна. — 1967. — 8 груд.

13. *Гуменюк М. П.* Проект положення про бібліографію української книги від 1798 по 1916 рр. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 344, п. 18. — 5 арк.
14. *Гуменюк М. П.* Українські бібліографи XIX — початку XX століття : нариси про життя та діяльність / *М. П. Гуменюк.* — Харків : Книжкова палата УРСР, 1969. — 182 с.
15. *Дашкевич Я.* Навколо «Репертуару української книги 1798–1916» / *Ярослав Дашкевич* // Репертуар української книги 1798–1916 : матеріали до бібліографії. — Львів, 2006. — Т. 1 : 1798–1890. — С. III–XVIII.
16. [*Гльницька Л. І.*]. Від упорядника // *Гуменюк М. П.* Біля джерел української радянської бібліографії / *М. П. Гуменюк.* — Київ : Наук. думка, 1991. — С. 3-4.
17. *Гльницька Л.* Концепція національної бібліографії у працях Ярослава Дашкевича / *Луїза Гльницька* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. праць. — Львів, 2012. — Вип. 4 (20). — С. 3-17.
18. Інститут суспільних наук АН УРСР. Відділ української літератури. Відгук на книгу: *М. П. Гуменюк.* «Українські бібліографи XIX — поч. XX ст.» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 754, п. 33. — 3 арк.
19. *Каганов М.* Зауваження до праці Гуменюка М. «Українські бібліографи XIX — поч. XX ст.» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 755, п. 33. — 8 арк.
20. *Кириєнко Ієремія.* Листи до Гуменюка М. П. в справі опублікування його статей про українських бібліографів у «Советской библиографии» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 571, п. 28. — 2 арк.
21. *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи XX століття / *Н. Ф. Королевич.* — Київ, 1998. — С. 264-289.
22. *Кошик Н.* Внесок М. П. Гуменюка у дослідження історії української бібліографії / *Кошик Наталя* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника : [зб. наук. праць]. — Львів, 2002. — Вип. 9/10. — С. 57-63.
23. Листи до М. Гуменюка в справі опублікування статей про бібліографічну діяльність Комарова М., Лазаревського О., Грінченка Б. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 692, п. 31. — 12 арк.
24. *Медведев Ю. Б.* Бібліографічна праця про львівських письменників / *Ю. Б. Медведев* // Нові книги УРСР. — 1960. — № 23. — С. 22-23.
25. Михайло Прокопович Гуменюк : бібліогр. покажч. / уклад. *Л. І. Гльницька.* — Львів, 1980. — 34 с.

26. На шляху до створення репертуару української книжки : протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книги 1798–1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21-22 грудня 1945 р. / підгот. тексту і прим. *Л. І. Гльницької* ; автор вступ. статті і відп. ред. *Я. Р. Дашкевич* ; АН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Львів. від-ня Археогр. комісії. — Львів, 1991. — 62 с.
27. *Надель Х.* Нові бібліографічні праці / *Х. Надель* // Вітчизна. — 1962. — № 6. — С. 209-212.
28. Письменники радянського Львова : матеріали до біобібліографії / склав *М. П. Гуменюк* (за участю *Є. М. Лазеби*). — Львів, 1960. — Вип. 1. — 352 с.
29. Репертуар української книги 1798–1916 : матеріали до бібліографії / упоряд., підгот. до друку та прим. *Л. І. Гльницької, О. І. Хміль* ; передм. та наук. ред. *Я. Р. Дашкевича*. — Т. 1-9. — Львів, 1995–2005.
30. *Рибалко І. К.* Відзив про верстку книги Гуменюка М. «Українські бібліографи XIX — поч. XX ст». // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 756, п. 33. — 5 арк.
31. *Рибчинська Н.* Створення і становлення відділу бібліографії (з архівних джерел 1940–1962 рр.) / *Наталія Рибчинська* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. праць. — Львів, 2010. — Вип. 2 (18). — С. 157-180.
32. *Родько М.* Книга про львівських письменників / *М. Родько* // Вільна Україна. — 1961. — 1 квіт.
33. *Сеник Любомир.* Вперше про українську бібліографію: відгук на працю М. Гуменюка «Українські бібліографи XIX — поч. XX ст.» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 757, п. 33. — 5 арк.
34. *Скачков В. М.* Листи до Гуменюка М. П. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 642, п. 29. — 7 арк.
35. *Трегуб М. М.* Архівна спадщина бібліографа і літературознавця М. П. Гуменюка / *М. М. Трегуб* // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX–XX століть : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. (24 квіт. 2012 р., м. Житомир) : наук. збірник «Велика Волинь» : у 2 т. — Житомир, 2012. — Т. 1. — С. 105-110.
36. Харківська ДНБ ім. В. Г. Короленка. Лист до Гуменюка М. з проханням надіслати його «Українські бібліографи XIX — поч. XX ст». // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 226 (Гум.), спр. 672, п. 30. — 1 арк.
37. *Хома В.* Видатні вітчизняні бібліографи / *В. Хома* // Нове життя. — 1971. — 9 лют. (№ 17).